



NIKOLAY LVOVIÇ ZELAND VE KAŞGARIYA İ PEREVALI TİYAŞANYA (DOĞU TÜRKİSTAN VE TİYAN-ŞAN DAĞLARI GEÇİTLERİ) ADLI ESERİNDE DOĞU TÜRKİSTAN

Yrd. Doç. Dr. Bahattin GENÇAL

*Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Tarih Bölümü
bahattin25@hotmail.com*

Öz

Çarlık Rusyası zamanında Orta Asya Türk tarihi hakkında araştırma yapan önemli bilim adamları yetişmiştir. Bu araştırmacıardan biri şüphesiz doktor Nikolay Lvoviç Zeland'dır. Gitmiş olduğu bütün coğrafyalarda doktorluk mesleğini icra eden Zeland, Kırgızlar ve Doğu Türkistan Türkleri hakkında yapmış olduğu çalışmalarla Orta Asya Türk tarihine katkıda bulunan iyi bir araştırmacı, antropolog ve etnograf olduğunu açıkça kanıtlamaktadır. Bu makalede, Rus araştırmacı Doktor Nikolay Lvoviç Zeland'ın hayatı ve eserlerinin yanı sıra, 19. yüzyılın son çeyreğinde Rusça yazmış olduğu Kaşgariya i Perevalı Tiyaşanya adlı eserinden faydalanmak suretiyle Doğu Türkistan bölgesi hakkında siyasi, askeri, sosyal, kültürel ve ekonomik anlamda bilgiler vermeye çalışılarak bu alandaki çalışmalara katkıda bulunulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Zeland, Rus Çarlığı, Kırgızlar, Doğu Türkistan, Kaşgar.

NIKOLAI LVOVIC ZELAND, THE EASTERN TURKESTAN IN HIS BOOK “EASTERN TURKESTAN AND THE PASSAGES OF TIAN-SHAN MOUNTAINS”

Abstract

In the nineteenth century, there had been many important scientists who made researches in the field of the Middle Asian Turkish History in the Russian Empire. Nikolai Lyovic Zeland was one of most prominent of them. In the all geographies he had been, he both practiced medicine, and proved to be a good anthropologist and historians with his studies on Kyrgyz people and Eastern Turkestan. This article is about the life and works of Zeland. Also throughout my study I will review the information about political, military, social, cultural, and economic structures in Eastern Turkestan from his book “Eastern Turkestan and The Passages of Tian-Shan Mountains” to make contribution in the field.

Keywords: Zeland, Russian Empire, Kyrgyz People, Eastern Turkestan, Kashgar.

Giriş

Doğu Türkistan coğrafyası, Çin'den başlayıp batıya doğru Akdeniz kıyılarına kadar uzanan tarihî İpek Yolu'nun ana geçiş güzergâhlarından biri olması sebebiyle hem İslam öncesi hem de İslam sonrası Türk tarihinde büyük bir öneme sahiptir. Bu durum İpek Yolu'nun coğrafi keşifler sonucunda önemini kaybetmesine kadar devam etmiştir. Özellikle İpek Yolu'nun önemini kaybetmesi bu toprakların iktisadî ve içtimaî bakımından cazibesini kaybetmesine vesile olmuş, bu durum XIX. yüzyılın başına kadar devam etmiştir. XIX.

yüzyılda dünya siyasetinde etkili olan Çarlık Rusya'sı, İngiltere Krallığı ve Çin İmparatorluğu gibi ülkeler hızlı bir şekilde dünya arenasında yükselmeye ve sömürgelerini arttırma faaliyetlerine girişmişlerdi. Bu bağlamda, Türkistan topraklarına göz diken İngiltere ve Rusya arasında ezeli bir rekabet yaşanmaktaydı. 1734-35¹ yıllarında Küçük Cüz topraklarında Orenburg kalesini kurarak bu kaleyi Türkistan bölgesini işgal etme noktasında askeri ve lojistik üs haline getiren Rusya, 1865² yılında Taşkent kapılarına dayanmıştır.

Diğer taraftan Türkistan bölgesinde gözü olan İngiltere, Hindistan bölgesini işgal etmiş, Doğu Türkistan topraklarına sınır olmuştur. Bu iki devlet arasındaki rekabet, özellikle Kaşgar Hanlığı'nı kuran Atalık Gazi Muhammed Yakup Bey zamanında hanlığın coğrafyasının büyük olmasının yanında önemli derecede yer altı ve yer üstü kaynaklara sahip olması sebebiyle daha da artmış, hem İngiltere, hem de Rusya bu bölgeye çeşitli ticaret kervanları göndermek suretiyle bu hanlıkla iyi ilişkiler içerisine girme ve hanlığı kendi tarafına çekmek suretiyle işgal etme yolunda çeşitli faaliyetlerde bulunmuşlardır. Hatta 1872 yılında Kulca Hanlığı'nı işgal eden Rus Çarlığı, 20.000 askeri Doğu Türkistan bölgesini istila etme maksadıyla günümüzde Kırgızistan Cumhuriyeti topraklarında yer alan Narın şehrine çıkarmış, fakat Türkistan bölgesinde meydana gelen isyan sonucunda bu ordu, o bölgeye yönlendirilmiştir.

Doğu Türkistan topraklarını ele geçirme maksadında olan diğer bir devlet ise İngiltere'ydi. İngilizler sürekli Kaşgar Hanlığı'na askeri elçiler yollamak suretiyle bu hanlıkla ilişkilerini arttırmaya çalışıp, hanlığı kendi yanlarına çekmeye çalışmıştır. Tüm bunlara rağmen Kaşgar Hanı Muhammed Yakup Bey gerçek anlamda bu iki devletin amacının hanlığı istila etme ve hanlık kaynaklarını ele geçirme olduğunu bildiğinden aynı devletlere karşı iyi bir siyaset takip etmiş, aralarında binlerce kilometrelik mesafe olmasına rağmen Osmanlı Devleti'ne elçiler yollamak suretiyle bu devlete tabi olduğunu belirtmiştir³. Fakat Osmanlı Devleti'yle Kaşgar Hanlığı arasındaki mesafenin çok fazla olması, Osmanlının Rusya gibi bir devletle savaşmaktan yorulması bu hanlığa bazı yardımların yapılmasına

¹ Petro I'in Asya'da yayılma planlarının sadık takipçileri olan Krillov ile Tevkelev'in hazırlamış olduğu rapor, Petersburg'da Petro'nun haleflerinden Çariçe Anna İvanova (1730-1740) tarafından gayet olumlu karşılanmıştır. Çariçe tam yetki verdiği Krillov ile Tevkelev'e Orta Asya'nın istilasında fevkalâde önemli rol oynayacak müstahkem Orenburg kalesinin Or ile Ural nehirlerinin birleştikleri, Kazak topraklarına en hâkim olan yerde yapılmasını emretti. Orenburg kalesinin inşası 1734-35 yılları arasında ve istenen şekilde tamamlandı. Böylece, Rusların, Kazakistan'a ve Türkistan'a doğru yayılma faaliyetlerinde merkezî bir rol oynayacak olan müstahkem mevkiin inşası tamamlanmış oluyordu. Mehmet Saray, Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi, Ankara 2014, s. 100-101.

² Baymirza Hayit'in Rusların Taşkent'i işgali hakkında vermiş olduğu bilgilere göre, Rus birlikleri, 10 Mayıs'tan 14 Mayıs'a kadar, şehir içini top ateşine tabi tuttular; 15 Mayıs gecesi şehir duvarlarını aştılar. Çarpışmalar, korkunç bir hal aldı. Bütün sokaklarda savaşıyordu. Rus görgü tanıklarının ifadelerine göre, sokaklarda kan nehir gibi akıyordu. 16 Haziran 1865 tarihinde Ruslar, bu savaştan galip olarak çıkıp Taşkent'i ele geçirdiler. Baymirza Hayit, Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi, Ankara 2004, s. 81.

³ Osmanlı Devleti'yle Kaşgar Hanlığı arasındaki ilişkilerle alakalı daha tafsilatlı bilgi için bkz. Mehmet Saray, Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875), Ankara 1994, s. 104, 109, 110, 111.

rağmen bunların yetersiz kalmasına ve hanlığın 1877 yılında Çinliler tarafından ele geçirilmesine neden olmuştur.

Araştırmamızın ana konusunu oluşturan noktaya yönelmeden önce genel anlamda Rus Çarlığı'nın XIX. yüzyılda Doğu Türkistan coğrafyası hakkında ilk bilgileri N. Y. Biçurin'in Opisanıye Djungarii i Vostoçnogo Türkestana⁴ adlı eseri vasıtasıyla öğrendikleri görülmektedir. Daha sonraki süreçte bu bölgeye Çokan Valihanov,⁵ V. V. Grigoryev,⁶ A. N. Kuropatkin⁷ gibi Rus araştırmacılar gönderilmiş ve bu araştırmacılar, Doğu Türkistan tarihi üzerine değerli eserler vermişlerdir.

Doğu Türkistan Coğrafyası üzerinde araştırma yapan araştırmacılarından biri de bu araştırmada aşağıda zikredilecek olan Kaşgariya i Perevalı Tiyanşanya adlı eserinden faydalanmak suretiyle coğrafya üzerine görüşlerini belirteceğimiz Doktor Nikolay Lvoviç Zeland'dır. Rus araştırmacı Nikolay Lvoviç Zeland'ın 1886-87 yılları arasında Verniy'den Doğu Türkistan coğrafyasına düzenlemiş olduğu seyahat esnasında kaleme almış olduğu Kaşgariya i Perevalı Tiyanşanya adlı eser, genel anlamda Doğu Türkistan coğrafyasında bulunan bazı şehirler ve o şehirleri tasvir etme babında önemli bilgiler vermektedir. Özellikle eserin yazıldığı dönemin Yakup Bey'in kurmuş olduğu Kaşgar Hanlığı'nın Çinliler tarafından yıkılışından (1877) 9 sene sonrası olması ve bu bölgede kurulmuş olan Çin yönetimi altında Doğu Türkistan'ı tasvir etmesi, bu çalışmanın tarihsel değerini daha da arttırmaktadır. Bu açıdan Doğu Türkistan tarihi üzerine yapılacak araştırmalarda eserin birinci elden kaynak statüsüne sahip olması sebebiyle verdiği bilgiler büyük önem arz etmektedir.

Ayrıca Yakup Bey sonrası dönemde özellikle Doğu Türkistan'ın 1886-87 yılları arasındaki idari, siyasi, sosyal, kültürel, ticari, etnik durumunu daha iyi anlama ve analiz etme noktasında Zeland'ın eserinde vermiş olduğu bilgiler, Kaşgariya i Perevalı Tiyanşanya adlı eseri bu alanda yapılacak olan araştırmalarda şüphesiz başvurulacak yegâne kaynaklardan biri haline getirmiştir. Bu meyanda, incelememizde Rus Araştırmacı Doktor Nikolay Lvoviç Zeland⁸'in hayatı ve eserleri hakkında bilgi vermenin yanı sıra onun 1886-87 yılları arasında kaleme almış olduğu Kaşgariya i Perevalı Tiyanşanya (Doğu Türkistan ve Tiyan-Şan Dağları Geçitleri) adlı eserinde Doğu Türkistan'ı tasviri üzerine detaylı bilgiler verilecektir.

⁴ Doğu Türkistan coğrafyasında özellikle XIX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar bu bölgeyle alakalı verilen bilgiler için bkz. N. Y. Biçurin., Opisanıye Djungarii i Vostoçnogo Türkestana. Saint-Peterburg 1829.

⁵ Çokan Valihanov, Sobraniye Soçinenii vı Pyati Tomah, c. III. Alma-ata 1985.

⁶ V. V. Grigoryev. Vostoçniy Türkestan, Saint-Peterburg 1873.

⁷ XIX. yüzyıldan başlayıp Yakup Bey'in hükümdarlığının son devrine kadar Doğu Türkistan tarihi için bkz. A. N. Kuropatkin, Kaşgariya, S. Peterburg 1879.

⁸ Nikolay Lvoviç Zeland'ın Kirgizi, Etnologičeskiy Oçerk ve Kaşgariya i Perevalı Tiyanşanya adlı çalışmalarında hem Kirgizler, hem de Doğu Türkistan Türkleri hakkında bilgi vermiş olduğu bilgilerden, onun Orta Asya Türkleri hakkında bilgi veren en önemli Şarkiyatçı yani doğu bilimci araştırmacılarından birisi olduğu açıkça anlaşılmaktadır.

1. Nikolay Lvoviç Zeland'ın Hayatı

Rus araştırmacı Doktor Nikolay Lvoviç Zeland⁹, 03.11.1833 yılında Arensburg'da dünyaya gelmiştir. Zeland'ın gençliği ve ailesi hakkında tarihi kaynaklarda pek fazla bilgi bulunmamaktadır. Tıp doktoru olan Zeland, ayrıca antropolog, etnograf ve gizli danışmandır. Tıp fakültesini bitirdikten sonra Orenburg, Varşova ve Yedisu bölgesinde askeri doktor olarak hizmet etmiştir. Ayrıca Türkistan bölgesinin tıp müfettişliği kurumunun yardımcısı olarak hizmet etmiştir. 17.08. 1902 yılında Omsk şehrinde ölmüřtür¹⁰.

2. Nikolay Lvoviç Zeland ve Eserleri

Rus araştırmacı, doktor, antropolog, etnograf Nikolay Lvoviç Zeland'ın yapılan araştırmalar sonucunda iki eserinin var olduğunu tespit edilmiştir. Bunlardan ilki Kařgariya i Perevalı Tiyařanya adlı eser olup 1888 yılında kaleme alınmıştır. Eser, 1888 yılında Omsk şehrinde Okruji Matbaası'nda basılmıştır. Yazarın bu eseri 212 sayfa olup, 9 bölümden oluşmaktadır. Zeland'ın diğer bir eseri Kırgızlar hakkında yazmış olduğu Kırgızı, Etnologičeskiy Oçerk adlı eserdir. Bu eser, 1885 yılında Sankt-Peterburg'da basılmış olup, 78 sayfadan ve 7 bölümden oluşmaktadır. Bu bölümler şunlardır:

1. bölüm giriş bölümüdür (Zeland, 1885: 1). 2. bölümde Kırgızların yaşadığı coğrafyanın doğası (Zeland, 1885: 5) başlığı adı altında toprak yüzeyi, bitki örtüsü, ot, bitki örtüsü, flora (bir bölgede bulunan bitkilerin tanımlanıp listelenmesi), fauna (bir bölgede bulunan canlıların tanımlanıp listelenmesi), kuşlar alemi ve memleketin iklimi hakkında bilgi verilmektedir.

3. bölümde Kırgızlarda yaşam tarzı, besin, maden, ekonomik hayat (Zeland, 1885: 16) başlığı altında halkın yaşam tarzı, besin, giyim, yaşam yerleri (insanların yaşadıkları meskenler), uğraşları, madenler, ekonomik durum ve avcılık hakkında bilgi verilmektedir.

⁹ Bu makale dışında <http://www.centrasia.ru/person2.php?st=1095881006> adlı sitede Nikolay Lvoviç Zeland'ın meslek hayatı hakkında bazı önemli bilgiler verilmektedir. Fakat bu bilgilerin herhangi bir kaynağa dayandırılmadan verilmesi nedeniyle bunları açıklama dipnotta vermeyi uygun gördük. Bu bilgilere göre Nikolay Lvoviç Zeland 1853 yılında Saint-Petersburg Tıbbi-Cerrahi akademisinde başlamış olduğu eğitimini 1859 yılında tamamlamıştır. İç hayatına yeni başlayan Zeland, 1859-1864 yılları arasında Orenburg askeri hastanesinde doktor olarak çalışmıştır. 1873-1875 yılları arasında Polonya'da Keksgolm Grenadersk askeri alayında başdoktorluk vazifesinde bulunmuştur. 1875 yılında bu vazifesinden kovulan Zeland, bundan sonraki süreçte mesleki hayatında sivil doktor olarak çalışmaya devam etmiştir. Aynı yıl Primorsk bölgesinde bulunan Vladivostok şehrinde bölge doktoru olarak vazifesini yerine getirmiştir. Buradan Türkistan bölgesine geçen Zeland, 1881-1888 yılları arasında Semireçye bölgesine bağlı Verniy (Alma-ata) şehrinde doktor olarak çalışmıştır. 1888-1896 yılları arasında Türkistan askeri bölgesi askeri-tıp müfettişinin yardımcısı olarak Taşkent şehrinde bulunmuştur. Bu esnada 1892 yılında Oms şehri tıp topluluğu şeref üyesi seçilmiştir. Ayrıca Zeland Rus coğrafya topluluğunun Batı Sibirya bölümü üyeliliği yanında, Türkistan tıp topluluğu ve Türkistan arkeoloji severler grubu üyeliklerinde bulunmuştur. Rus araştırmacı Zeland'ın Kiev'de 1898 yılında çıkan *Jenskaya Prestupnost* ve Moskova'da 1895 yılında basılan *Zdorovyje i şçastiya* adlı kitapları bulunmaktadır. Bkz. <http://www.centrasia.ru/person2.php?st=1095881006>.

¹⁰ Aleksandr Kırlov Tosltikoviç, Ruskiye Vraçi XVIII-Naçala XX Stoletiy Kratkiy Meditsinskiy Biografičeskiy Slovar. 2015. Yaptığımız araştırmada yazarın hayatıyla alakalı Aleksandr Kırlov Tosltikoviç'in yazdığı kitap dışında herhangi bir kaynak bulunamamıştır.

4. bölümde evlenme, çocuk terbiyesi, toplum hayatı, yönetim yapısı (Zeland, 1885: 26) başlığı altında Kırgızlarda sosyal yaşam, yönetim yapısı, yargı ve miras hukuku hakkında bilgi verilmektedir.

5. bölümde fiziki yapı (Zeland, 1885: 32) başlığı adı altında Kırgız kadın ve erkeklerinin fiziki yapısı incelenmektedir. Bu bölümde fiziki tip başlığı adı altında Kırgız kadın ve erkeklerinin deri, göz rengi, burun tipi, baş ve yüz büyüklüğü yanında kadın ve erkeklerin boyları, omuz genişlikleri, boyun uzunluğu, göğüs, kol ve ayak uzunlukları, yüz ve baş uzunlukları ve bunlara ait değerler tablolarla gösterilmiştir.

6. bölümde yine fiziki tip (Zeland, 1885: 52) devamı adı altında Kırgızların fizyoloji kalitesi, vücut ısısı, nabız, nefes alma, diş sağlığı, kas gücü ve vücut ağırlığının yanında ölüm oranı, vücut sağlığı, hastalıkların tedavi usulleri ve hastalıklar adı altında değerlendirmeler yapılmıştır.

7. bölümde Kırgız halkının mizaç, zihinsel ve ahlak gelişimi (Zeland, 1885: 66) başlıkları adı altında değerlendirmelerde bulunmuştur.

3. Nikolay Lvoviç Zeland ve Kaşgara Seyahati

Doktor Nikolay Lvoviç Zeland'ın Kaşgariya i Perevalı Tiyaşanya adlı eserinde verdiği bilgilere göre, yaklaşık 20 Ağustos 1886 yılında Vernıy'de (Alma-ata) buldukları sırada Kaşgar'da Rusya İmparatorluğu Konsolosluğu'ndan, Kaşgar Genel Valiliği içinde bulunan Aksu şehrinde büyük bir kolera salgını ortaya çıktığı haberi geldi. Bu dönemde Kaşgar, Rus Çarlığı'yla çarlığın kendi yönetiminde bulunan Fergana ve Yedisu bölgeleri vasıtasıyla devamlı ticari ilişkilerde bulunmaktaydı. Bundan dolayı bu salgının Rus Çarlığı toprakları içinde yer alan Fergana, Kulca ve Vernıy (Alma-ata) adlı yerlere yayılmasını engellemek için acil müdahale gerekli olmuştu. Salgının buradan Avrupa topraklarına dahi ulaşması mümkündü. Yine Zeland'ın verdiği bilgilere göre bu tehlikeli durum yanında Kaşgar'da eğitim almış bir doktorun bulunmaması, Rus doktorlardan birinin o bölgeye gitmesini zaruri kılmaktaydı. Bu doğrultuda bölgedeki en yüksek makama Kaşgar'dan kolera salgını hakkında haber geldikten sonraki gün, Kaşgar'a Zeland'ın doktor olarak görevlendirilmesi hakkında telgrafla emir gelmişti. Bu emir üzerine Kaşgar seyahatine çıkan Doktor Zeland, seyahati boyunca gezip görmüş olduğu yerler hakkında notlar tutmak suretiyle Kaşgariya i Perevalı Tiyaşanya (Kaşgariya ve Tiyan-Şan Dağı Geçitleri) adlı kitabı oluşturmuştur (Zeland, 1888: 1). Bu eser hakkında kronolojik olarak genel bilgi verecek olursak, Nikolay Lvoviç Zeland'ın Kaşgariya i Perevalı Tiyaşanya adlı eseri 212 sayfa ve 9 bölümden oluşmaktadır. Bu bölümler şunlardır:

1. Bölüm Vernıyden (Alma-ata'dan) Narın'a.
2. Bölüm Narın'dan Kaşgar'a
3. Bölüm Kaşgar
4. Bölüm Kaşgar'dan Aksu'ya.
5. Bölüm Aksu ve Üç Turfan.
6. Bölüm Kaşgariya'ya Genel Bir Bakış.
7. Bölüm Tarihi Deneme.
8. Bölüm Sonuç.
9. Bölüm Geri Dönme.

4. Nikolay Lvoviç Zeland'ın Kaşgariya i Perevalı Tiyanşanya (Doğu Türkistan ve Tiyan-şan Dağları Geçitleri) Adlı Eserinde Doğu Türkistan

Rus araştırmacı Nikolay Lvoviç Zeland'ın Kaşgariya i Perevalı Tiyanşanya (Doğu Türkistan ve Tiyan-şan Dağları Geçitleri) adlı eserinde verdiği bilgilere göre Zeland, Doğu Türkistan'ı Kaşgariya olarak kabul etmektedir. Zeland'ın tasvirine göre bu bölgenin etrafı yüksek dağlarla çevrilidir. Ona göre Doğu Türkistan coğrafyası, kuzeyde Tiyan-şan (Tanrı dağları), batıda Pamir, güneyde Küen-lun, doğuda Altın dağ arasında kalan yerdir. Meridyen olarak Kaşgariya 43-35, 72-90 enlem boylamında bulunmaktadır (Zeland, 1888: 125). Bu bölgede yaşayan insan sayısına dair çeşitli görüşler bulunmaktadır. Rus Albay Aleksey Nikolayeviç Kuropatkin buranın nüfusunun 1.200.000 olduğunu söyler. Forsayt ise nüfusun 1.015000. olduğunu ifade eder. Rus Çarlığı'nın Doğu Türkistan'daki daimi elçisi N. Ö. Petrovskiy ise Kaşgariya'da nüfusun ancak 1 milyon kadar olduğunu zikreder (Zeland, 1888: 126). Zeland'ın Kaşgariya Semireçye (Yedisu) bölgesinden Kaşgar coğrafyasına ulaşma konusunda üç yolu zikrettiği görülmektedir. Bunlardan ilki Yedisu'dan hareketle sırasıyla Narın ve Taşrabat üzerinden Torugart geçidine bu geçidin aşılmasıyla Kaşgar'a varılmaktaydı. İkinci yol Yedisu'dan hareketle Narına buradan Terekti üzerinden Kaşgar'a ulaşmaktaydı. Üçüncü yol Yedisu'dan hareketle Karakol şehrine buradan Bedel üzerinden Aksu şehrine ve oradan da Kaşgar'a ulaşırdı. Doğu Türkistan'a Kulca üzerinden gelmek isteyenler ise Yedisu bölgesinden hareket edip buradan Kulca'ya, Kulca'dan Mozart dağı geçidi üzerinden Kaşgar'a ulaşırlardı. Diğer bir taraftan Rus Türkistanı ve Buhara ile Kaşgar'ın yol bağlantısına gelince, Rus Türkistanı ve Buhara'dan hareket edenler ilk önce Fergana vadisinde bulunan Oş adlı yere gelir, buradan hareketle Terek Davan (13000 fut.) geçidinden geçip Kaşgar'a ulaşırlardı (Zeland, 1888: 133-134). Yine Zeland'ın verdiği bilgilere göre 1878 yılında Doğu Türkistan coğrafyası tamamen Çinlilerin eline geçince

burada Çinliler tarafından yeni bir yönetim merkezi kuruldu. Buna göre 2 üst yönetim bölgesi kurulup oluşturulan 8 yerel yönetim 4'erden bunlar arasında paylaştırılmıştır. Bu anlamda Kaşgar Yangihisar, Yarkend ve Hotan şehirleri batı yönetim bölgesine, Karaşar, Kuça, Aksu ve Üçturfan şehirleri ise doğu yönetim bölgesine dâhil edilmiştir. Tüm bölgeler, Kaşgar'da yaşayan Çinli askeri valiler (Dao-tao) tarafından yönetilmiştir. Bunun dışında zikredilen 8 begler bu amirlere tabi olup şehir ikinci dereceden yöneticiler tarafından yönetilmiştir. Bu iki vali bir üst makam olarak Kaşgar'ın dışında yaşayan genel valiye tabiydiler (Zeland, 1888: 131). Okruglar (şehirler) ise ikinci dereceden amirler tarafından yönetilmiştir. Begler, bu şehir yöneticilerine tabi olup onların yardımcıları olarak görev yapmaktaydılar. Fakat Çin hâkimiyeti devrinde bu begler azalmıştır (Zeland, 1888: 132). Bunun yanında XIX. yüzyılın son çeyreğinde Doğu Türkistan coğrafyasında alınan vergiye gelince, Çin hâkimiyeti zamanında halktan hazineye alınan vergi 10 ruble idi. Tarımla uğraşan çiftçi, kendi gelirinin büyük bölümünü (Aksu'da yaklaşık yani 100/40'lık miktarını) devlet memurlarına vermek zorundaydı. Askerler ise çoğu zaman pazarlarda doğrudan halkın malını gasp ediyorlardı. Kısacası her şeye rağmen yani Çin yönetiminin bulunmasına rağmen Kaşgar'da aristokrasi hala devam etmekteydi. Devlette görevli Müslüman beglerin çoğu vazifesini yerine getirip yerli aristokrat gibi davranmaktaydı. Ayrıca bu begler, Çinlilerin şartsız boyun eğen köleleri olarak kendi faydaları için halkın kanını emiyorlardı (Zeland, 1888: 62).

Zeland'ın Kaşgarlıların fiziki ve antropolojik yapısı hakkında verdiği bilgiler dikkate değerdir. Ona göre Kaşgar'da halk etnik olarak hem Ari hem de Moğol ırkından gelmektedir. Bunun yanında burada en çok görülen tip, Türk tipidir. Kaşgarlıları fiziksel olarak güzel şeklinde tanımlamak pek mümkün değildir. Bunların az bir kısmı Ari kanındandır. Zeland'ın Verniy yani Alma Ata'da görmüş olduğu bu bölgeye ırgatlık ve çiftçi olarak gelen erkeklerde oluşan 30 Kaşgarlıyı göz önüne alarak yapmış olduğu fiziksel değerlendirmelere göre Kaşgarlılar orta veya ortanın biraz üzerindeki ortalama boya sahip olup boyları 1.65,7 cm civarındaydı. Fiziksel anlamda bu erkeklerin göğüsleri oldukça düz ve geniş olmakla beraber, hemen hemen hepsinin belleri çıkıktır (Zeland, 1888: 47) Ayrıca kas ve adaleleri iyi gelişmiş olmakla beraber, bunların beden yapıları da oldukça iyidir. Bu erkeklerin bazılarının yüzü fiziki anlamda Kafkas erkeklerinin yüzlerine benzerken ki bunlar gür sakallı idiler, diğerleri yüz olarak elmacık kemikleri geniş ve sakalları az olmakla birlikte fiziki anlamda Moğol ırkına benzemektedirler.

Burada zikredilen Kaşgarlıların göz yapılarına bakıldığında hepsinin gözlerinin büyüklüğü orta olup düz gözlü bir yapıya sahiptirler. Büyük çoğunluğunun gözleri kahverengi ve açık kahverengi olmakla beraber, bazıları gri göz rengine sahiptir. Bunların büyük

çoğunluğunun saçları ve sakalları koyu renkte idi. Derilerinin rengi ise genelde esmerdi. Ayrıca araştırmacı Zeland'ın verdiği bilgilere göre kadınların arasında çok nazik, naturel ve beyaz vücut rengine sahip olanlar olduğu gibi, Kuca kadınları yüz güzelliği anlamında güzel olarak nitelendirilebilirdi (Zeland, 1888: 48). Ayrıca Aksu yolunda bulunan Maralbaşı şehri ve onun çevresindeki köylerde temiz Kafkas tipinde insanlar yaşamaktaydı. Bunların fiziki anlamda yüzleri düz ve oval, ağızları düz tarzda ince burunlu gözleri daha çok Türk gözü gibi olmakla beraber, boy olarak oldukça yüksek boya sahiptiler. Aksu şehrinde ise fiziki benzerlik anlamında Moğol tipi daha çok kendini göstermekteydi (Zeland, 1888: 49).

Doğu Türkistan'la alakalı diğer önemli bir konu, bölgede yaşayan halkların kimler olduğu ve buradaki Türklerde kabile adı olmamasından ötürü insanların nasıl tanındığı meselesiydi. Bu bağlamda XIX. yüzyılda Doğu Türkistan coğrafyasında yaşayan halk, kendilerini Kaşgarlı, Yarkentli, Aksulu, Hotenli ve Turfanlı olarak isimlendirir ve tanımlardı. Şehirlerde ve köylerde yaşayan bu insanlar, yerleşik halkı oluştururdu. Bunun yanında Doğu Türkistan'ın bir kısım halkı yaylak ve kışlaklarda yaşardı. Bölgenin kuzey ve batı taraflarında göçebe olarak yaşayan Kara Kırgızların yanında Karaşar çevresi ve Xaydın-kua vadisinde yaşayan az sayıda Kalmak (Kalmuk) göçebe halkı oluşturmaktaydı. Bunun yanında Doğu Türkistan'da yaşayan halklar arasında Tarım ve Karakurçinliler'de bulunmaktaydı. XIX. yüzyılın son çeyreğinde Doğu Türkistan coğrafyasında Tarım nehrinin aşağı kesiminde ve Lob-nor Gölü'nün kıyısında yaşayan insanlar vardı. Bunlar Tarımlılar veya Karakullular ve asıl Lobnorlular ve Karakurçinler olmak üzere iki kısma ayrılmaktaydı.

Tarım halkının ayırt edici özellikleri şunlardır: solgun renkli yüzleri (ihtimal bataklıkların çok olmasından dolayı), içeri çökmüş göğüsleri, güçsüz yapılarının yanı sıra boyları (çoğunlukla orta) göze çarpmakla birlikte bu insanların yüzleri çeşitlilik gösterip bazen bunların içinde fiziksel olarak Sart, Kırgız, Tangut gibi halklara benzeyenler görüldüğü gibi, bazen de yüz olarak Avrupalılara benzeyenlerin yanı sıra genellikle ari tipi burada yaşayan insanlar arasında görülmekteydi. Bunlar gölün ve nehrin bataklık kenarlarında kamıştan yapılmış fakir binalarda (satma) yaşıyorlardı. Yerine göre bazen yakacağın çok olduğu ve hayvanlar için yemin bol olduğu başka yerlere göçebilirlerdi.

Ayrıca burada yaşayan insanların içinde büyük çoğunluğun ölümüne sebep olan çiçek hastalığının baş gösterdiği durumlarda da göç etmek zorunda kalırlardı. Bunların en önemli uğraşları balıkçılıktı. Yemekleri ise hemen hemen sadece balıktan oluşmaktaydı. Ekmeğın yerine zaman zaman kendirin kökünü yerlerdi. Toprağın tuzlu olmasından dolayı ürün alımı az olup, çiftçilikle çok az insan meşgul olmaktaydı. Bunun yanında diğer bir meşguliyetleri hayvancılık olup koyun ve boynuzlu büyük baş hayvan besliyorlardı. Tarım halkı çok azda

olsa at beslemekteydi. Giyim malzemesi olarak genelde kendiri kullanırlar ve bundan elbise yaparlardı. Bütün Tarımlılar yaklaşık 1200 kişiden oluşmaktaydı. Diğer bir grup olan Karakurçinlilere gelince, bunlarda sayı olarak 70 aile yaklaşık 300 kişiden oluşmaktaydı.

Karakurçinlilerin fiziksel yapılarına bakıldığında bunların güçsüz vücut yapısına sahip, göğüsleri içeri çökmüş yapıda oldukları müşahede edilmekle birlikte, fiziki tip olarak Ari-Mongol karışımı oldukları ve derilerinin renginin oldukça koyu olduğu görülmekteydi. Ayrıca yüzleri asık suratlı ve uyuştu. Bunların Lob-nor Gölü kenarlarında yaşayan kısmı, hayatı hala ilkel olarak devam ettirmekteydi. Yaşam alanı olarak bataklık yerlerde kamıştan yapılmış (satmalarda) yaşıyorlardı. Bu satmanın ortasında ateş için bir çukur olup bununla ısınmaktaydılar. Yiyecek olarak tamamen balıkla beslenir ve yemek yerken ekmek kullanmazlardı. Tatlı yedikleri gibi kamışların filizlerini de yerlerdi. Unu kızartarak yerlerdi. Hayvancılık noktasında az miktarda koyuna sahiptiler. Giydikleri elbiseler genelde kendirdendi. Ayrıca kışın avlamış oldukları ördeklerin postunu dikip giyerlerdi (Zeland, 1888: 137). Yine aynı yüzyılın son çeyreğinde sosyal yapıyı meydana getiren halklar arasında Çinliler ve yerli Türklerin yanında Doğu Türkistan coğrafyasına dışarıdan göçüp ederek gelen Dunganlar, Andicanlılar Hindistan ve Tibet'ten gelen insanlarda bulunmaktaydı (Zeland, 1888: 136).

Halkın karakteri noktasında Doğu Türkistan coğrafyasına bakıldığında, Kaşgar'da ne köylerde ve nede şehirlerdeki en güzel yapılarda dahi kapılarda kilide benzer bir şey bulunmazdı. Burada insanlar birbirine inanmaktaydılar. Ayrıca Kaşgar'da Avrupa Yahudilerinin ahlakı olan hileci ve sömürücü insanlarda çok azdı. Bunun yanında karakter olarak Kaşgarlılar cesaretli insanlar değildir. Bunun için burada soygun ve eşkıyalık hırsızlıktan da azdır. Kaşgarlıların kötü karakterlerine örnek verilecek olursa onlarda şunlardır: Pasaklılık yani özensizliğin yanı sıra sersem edici maddeleri kullanma ve cinsel ahlak bozukluğuna yönelme gibi bazı zayıf karakterleri vardır (Zeland, 1888: 52). Ayrıca Kaşgar'da erkeklerin yarısı haşhaş kullanırdı. Ayrıca 100 kadından 4-5 kadın haşhaş şekeri yiyordu. Aksu'da haşhaş ve afyon ile gönül eğlendiriyorlardı. 10 adamdan 2 veya 3 kişi haşhaş yahut afyon kullanırdı (Zeland, 1888: 54). Bunların tek nedeni bölgedeki siyasi ve ekonomik bozukluktur. Doğu Türkistan coğrafyasında suçlulara verilen cezalara bakıldığında, ilk göze çarpan ceza suçluların başına 4 taraflı bir tahta geçirilmesiydi. Bu, Çinlilerin hafif suç işleyenlere uyguladıkları bir cezalandırma yöntemi olmakla birlikte, suçlunun başındaki tahta onun uyumasına ve yatmasına engel olmaktaydı. Bu tahta suçluların büyük bir kısmının başında bir ay dururdu (Zeland, 1888: 46). Eserinde oyunlar üzerine de bilgi veren Zeland, Kaşgariya'da neşeli bir oyuna rastlamadığını belirtmekle birlikte, burada şaka ve çocuklar

arasında kahkaha duymadığından bahseder. Ona göre burada şarkı, türkü vardır. Ama şarkı söyleyen bir kadına rastlamadığını ifade eder.

Yine Zelanda göre, Kaşgarlıların iyi karakterlerine bakıldığında bunların çalışkan insanlar olduğu görülmektedir. Bu insanlar, alınlarının teriyle hayatlarında ekmeklerini kazanmaktaydılar. Ayrıca bu insanlar, dürüst insanlardı. Burada halk, o kadar fakir olmasına rağmen hırsızlık ve dolandırıcılık olayına çok az rastlanırdı (Zeland, 1888: 51). Fakat bölgede yaşayan halkın yaşantısına bakıldığında Kaşgar şehrinde bir taraftan evlerde kendi başına hayatlarını devam ettiren yoksul ve sefiller yaşarken, diğer taraftan birçokları ihtişam içinde yaşamaktaydı. Bazı insanlar şehrin dışında topraktan inlerde yaşardı (Zeland, 1888: 62). Fakirlik ve yokluktan olmalı ki Kaşgar şehrinde üstü başı eskimiş ve zayıflamış insanlarla çok fazla karşılaşmaktadır (Zeland, 1888: 61). Zeland'ın yerleşim yerlerini gözleme noktasında verdiği bilgilere bakıldığında 1886 yılında Kaşgariya ziyareti sırasında bazı şehirlerden geçen Zeland, bu şehirler hakkında gözlemlerde bulunmuş ve bu bilgileri kaleme almıştı. Bu anlamda Zeland'ın hakkında bilgi verdiği şehirlerden biri Üç Turfan'dır. Ona göre Üç Turfan'da 6000 civarında insan yaşamakta ve bunların 500'ü Çinliler'den oluşmaktaydı. Buradaki bahçelerde çok tatlı elma yetişmekteydi. Ayrıca bu şehirdeki bahçelerde şeftali, üzüm de bulunmaktaydı. Burada haftada iki defa pazar kurulmakta, bu pazarın en önemli müşterileri Tiyan-şan dağlarının göçmen Kırgızlar'ından oluşmaktaydı. Yazarın bölge halkından aktardığı bilgilere göre, son zamanlarda Kırgızlar bu şehirde pek fazla görünmüyorlardı. Bunun yanında Üç Turfan şehrinin kalesi de vardı, bu kale kerpiçten yapılmış olup kuleleri bulunmaktaydı (Zeland, 1888: 121). Zeland'ın ziyaret ettiği diğer bir şehir Maralbaşı şehriydi. Bu şehirde pazar yanında ekmek fırını, kasap, sebze ve ufak tefek eşya satan dükkânlar bulunmaktaydı. Ayrıca Maralbaşı şehrinde büyük topların kullanılmasını sağlamak ve kalenin yağmalanmasını geciktirmek için 4 kenarlı kuleleri olan, pişmiş kerpiçten yapılan barış kalesi bulunmaktaydı. Burada kadınların giyimi hakkında bilgi veren Zelanda göre, baş giyimi olarak kadınlar yüksek fakat üstte daralan şapka giyiyorlardı ve genelde bu şapkanın rengi kırmızı olmakla beraber başka renklerden de imal edilirdi (Zeland, 1888: 98). Maralbaşı'nda evlilik anlamında fazla kadınla evlenilmezdi ve evliler evliliklerini uzun süre devam ettirirlerdi. Şehirde insanlar için umumi hamam olmamakla birlikte insanlar evlerinde yıkanırldı. Günlük işçilerin yevmiye ücretleri az olduğundan erkekler şehirlere para kazanmaya giderlerdi. Bundan dolayı bu şehirde kadınların sayısı fazlaydı. Erkeklerden sigara içenler az olmakla birlikte kadınlar arasında sigara içene rastlanılmazdı. Doktor Zeland'ın tespitlerine göre bu şehirde en fazla lihoradka, delilik, paşa ve guatr yanında kamennoy boleznı adlı hastalık bulunmaktaydı (Zeland, 1888: 99). Zeland'ın hakkında bilgi

verdiği diğer bir yer Feyzabad adlı köydü. Burada ufak bir pazar olmakla birlikte Çinlilere ait bir kışla bulunmaktaydı. Bu köyün halkı boş olduklarında yani çiftçilik işleri bittiği zaman kumaş ipliği ile meşgul olup kumaş ipliği yaparlardı. Kadınlar iplik hazırlardı. Günlük yevmiye çok az olmakla beraber 6-8 kopeykaydı. Kadınların çalışma ücretleri ise daha azdı. Ayrıca bu köy halkının diğer bir uğraşı ziraattı (Zeland, 1888: 89). Feyzabat'ta yemek malzemeleri biraz daha ucuz olmasına rağmen fiyatlar oransızdı. Bazı fiyatlar şöyleydi: Yumurta 0.5 kopeyka, tavuk 15 kapeyka, tokaç yani ekmek ise Kaşgara göre biraz daha ucuzdu (Zeland, 1888: 90). Zelan'dın Doğu Türkistan bölgesinin ithalat ve ihracatı üzerine verdiği bilgilere göre XIX. yüzyılın ikinci yarımında Doğu Türkistan coğrafyasından dışarıya pamuk, daba, mata yani bez, çuval, heybe ve diğer pamuk mamulleridir ki onlarda şunlardır: pamuklu bezden yapılmış olan hazır elbise, kuşak (ki bunların astarları da bazan pamuktan yapılırdı) yanında ipek ve yarı ipekli kumaşlar, ipek ve yünden yapılmış olan halılar, koyun, at, kuzu derileri, nişatır, şap, vb. maddeler satılmaktaydı. Aynı şekilde XIX. yüzyılın ikinci yarımının son çeyreğinde Doğu Türkistan coğrafyasına dışarıdan Rus basması, şal yahut başörtüsü, yünlü kumaşlar, çuha, susamuru kürkleri, boyalar, kazanlar, demir ve mamulleri, kilitler, kovalar, iğneler, yanında bakır leğenler ve taslar, şeker, mum, kibrit, sandıklar, yapıştırıcı, balmumu yahut mum, Buhara başörtüleri ve ipek kumaşlar, yazı kâğıtları, kamış kalemler (ki bunlarla mektup yazılırdı), eyer, sigara, kuru Buhara meyveleri vb. gibi ürünler getirilmekteydi. Bunların yanında buradan Küçük Tibet ve Hindistan coğrafyasına Hotan ipeği, altın, gümüş, kilimler satılmakta, oralardan İngiliz basmaları, muslin, başörtüleri, çuha, çay, deri yanında dini içerikli Hindistan'da taş basma ile basılmış kitaplar, farklı baharatlar, boyalar, uyuşturucu mamulleri, ilaç, saatler, aynalar, boncuktan gerdanlıklar Doğu Türkistan'a getirilmekteydi. Yine ticari anlamda Doğu Türkistan bölgesinden Badahşan ve çevresindeki ufak yönetimlerin yanında Çin'in iç bölgeleri ile de ticaret yapılmaktaydı (Zeland, 1888: 135). Doğu Türkistan'da bulunan madenler ve bunların çıkarılması ve satılması konusuna gelince, XIX. yüzyılda Doğu Türkistan coğrafyasında bulunan tüccarlar tarafından başka memleketlere getirilen en önemli madenler altın, gümüş ve bakırdı (Zeland, 1888: 127). Bu bölgede çıkan madenlere baktığımızda bunlardan ilki taşkömürüdür. Bu maden çeşitli yerlerde bulunmaktadır. Buna örnek olarak Aksu şehrini gösterebiliriz. Bu maden daha çok Çin yöneticileri ve halkın içinden gelen işçiler için çıkarılıyordu. Aksu şehrinden çıkarılan diğer madenler kurşun ve bakırdı. Ayrıca Doğu Türkistan coğrafyasında çok fazla tuz madeni bulunmaktaydı. Madenlerden çıkarılan tuz da dışarıya satılmaktaydı. Demir madeni ise Yarkent'in doğusundaki Kızıl adlı yerden elde edilmekteydi. Hotan şehrinin güneyinde yer alan Altın dağdan ise altın madeni çıkarılmaktaydı. Ayrıca bu dağdan

nifrit, yakut, yahut safir veya gök yakut ve kükürt madenleri de çıkarılmaktaydı (Zeland, 1888: 128). XIX. yüzyılda Doğu Türkistan coğrafyasında yaşayan halkın eğitim ve kültürel durumuna bakıldığında, özellikle XIX. yüzyılın son çeyreğinde Kaşgar'da mescitlerin yanında insanlara eğitim veren kurumlar olan medreseler bulunmaktaydı. Bu medreselerde sadece Kur'an-ı Kerim öğretilirdi. Burada eğitim veren mollalar, cahil kalmaktaydı. Bu coğrafyada eğitimin çok geri olduğuna en büyük delil, Aksu şehrini örnek olarak gösterebiliriz. 40.000-50.000 kişinin yaşadığı Aksu şehrinde bulunan medresede 150 öğrenci eğitim görmekteydi. Ayrıca Kaşgar'da hiçbir yerde kitap satan dükkân bulunmamaktaydı. Toplumun sosyal birleştirici üyeleri olan zengin tüccarlar, mollalar, aksakallar ve diğer halk, Avrupa coğrafyasında meydana gelen en olağan nesnelere hakkında özellikle coğrafyanın XIX. yüzyılın medeniyet merkezlerine uzak olmasından dolayı bilgi sahibi değildi. Örnek olarak, Aksu şehrinin aksakalının hardal otu, nane, terementiden haberi bile yoktu. Mollalardan başka burada birde dervişler vardı. Bunlar mescitlerde bulunurlardı. Dervişler, Kur'an-ı Kerim'den bazı ayetleri hastaya okumak suretiyle hastaları tedavi etmeye çalışırlardı (Zeland, 1888: 60). Rus yazarın eserinde kaleme aldığı önemli bir konu da Doğu Türkistan'da yaşayan halkın yemek çeşitleri ve yemek yeme adabıydı. Rus araştırmacı Zeland'ın Kaşgar'da yaşayan Türk halkının yemek adabıyla alakalı vermiş olduğu bilgilere göre yemek için zengin ve fakirler, hala yabani adamlar gibi ellerini kullanıyorlardı. Hatta Çinlilerin kullanmış oldukları tahtadan yapılmış olan ince çubukları dahi kullanmazlardı (Zeland, 1888: 43). Yemek çeşitleri babında varlıklı insanlar dahi koyun etinden başkasını bilmezdi. Dışarıdan Kaşgar mutfağına girmiş olan yemeklere bakıldığında bunların sayısının çok az olduğu görülmektedir. Burada pilav ve pelmeden başka şurpa ve tuppa yemekleri yapılmaktadır. Şurpa yemeği yeşillikle yapılan koyun çorbası, tuppa ise et ve şehriyeden yapılmaktadır. Proletaryalar ise bir lepoşka ve kavunla yaşamlarını devam ettirmektedir. İçecek olarak Kaşgarlılar genelde çay içer, kahveyi pek bilmezlerdi. Armut Şampanyası burada yapılmamaktaydı. Birileri burada kalitesi kötü bira yapmaktaydılar. Süt, inek yağı, kaz, ördek, balık, çok sayıda bizim sebzeler Kaşgar'da müstesna yiyecekler olmakla birlikte bunları herkes yiyemezdi. Burada buğdaydan yapılan ekmeğe tokaç adı verilirdi. Bu ekmeğin arada sırada lezzetli olurdu. Kaşgarlılar, bu ekmeği buharla birlikte altı delik kaplarda hazırlarlardı. Dolayısıyla yerleşim yerleri ve ev kıyafetlerinde olduğu gibi Kaşgarlıların yiyecekleri de çok ağdalı değildi (Zeland, 1888: 44). Doğu Türkistan bölgesiyle alakalı şüphesiz önemli bir konuda bu bölgede yaşayan halkın giyim ve kuşam âdetleriydi. Bunlar hakkında bilgi verilecek olunursa, Doğu Türkistan'da baş giyimi olarak erkekler genelde beyaz sarık takar, üzerlerine iç ve üstten halat, ayaklarına ise ayaktan topuklu ve lastikli, yüksek çizme giyerlerdi. Kadınlar başlık olarak dar çizgili kürkten

şapka, bunun yanında sık sık farklı şapka modelleri giyerlerdi. Şapkanın yanından inen beyaz bir örtü beli ve yanları kapatıyordu. Yüzü ise başka küçük bir örtüyle kapatıyorlardı.

Ayrıca kadınlar çeşitli renkli halatlar veya uzun bluz, bazen ise kolsuz pelerin altında kısa etek veya pantolon giyerlerdi. Ayaklarında potin yahut çizme giyerlerdi. Burada bütün kadınlar yüzlerini kapatmazlardı. Bazı ihtiyarlar yanında bazı liberal genç kadınlar da yüzlerini açarlardı. Rus araştırmacı Zeland, Kaşgar bölgesindeki köylerde kapalı hiçbir kadın görmediğini belirtmektedir. Buralarda halk, Kırgızlarda olduğu gibi törelerin büyük sadeliğini sürdürüyordu. Kaşgarlıların giyimde kullanmış oldukları kumaşlarda Batı Türkistan'dakine nazaran ipek ve diğer kumaşlar daha az kullanılmaktadır. Buda yerli halkın çoğunluğunun fakir olmasından kaynaklanmaktadır (Zeland, 1888: 46). Bu bölgedeki sanatsal faaliyetlere bakıldığında bunlardan birini oluşturan resim sanatının Doğu Türkistan coğrafyasında pek gelişmemiş olduğu görülmekle birlikte genelde halıların üzerindeki resim motifleriyle sınırlıydı. Resim ve heykelin burada fazla bulunmaması İslamiyet'in bunları yasaklamasından kaynaklanmaktadır. Kaşgar'da sanata gelince, sanat, sanatkârların bazı meslek dallarındaki üretimleriyle sınırlıydı. Bunlar halılar, büyük keçeler, pamuk kumaşlar, hazırlanan yani pamuktan yapılan elbiseler, ayakkabı gibi üretim malzemeleriydi (Zeland, 1888: 58).

Doğu Türkistan coğrafyasında en kaliteli ve güzel halı Hotan, en kaliteli büyük keçe parçası Aksu şehrindeki imalathanelerde üretilirdi (Zeland, 1888: 59). Ayrıca Kaşgar'da sanatkârlar metal eşyalar yanında silah ve altın eşyalarda yapabilmekteydi (Zeland, 1888: 60) Yerlilerin yaptıkları işler olarak şunlar sayılabilir: buradaki kirli kulübelerde pamuğu boyayıp dokumanın yanında tezgâhlarda halı dokuma örnek olarak verilebilir. Ayrıca burada demirci ustaları da bulunmaktaydı (Zeland, 1888: 44). Doğu Türkistan coğrafyasında spor ve spor oyunlarına bakıldığında bu coğrafyada oynanan oyunlardan birinin Cigitovka adlı oyun olduğu görülmektedir. Bu oyunu oynarken yürürken bir şeyi yerden kaldırmak adetti. Bunun yanında bu memlekette yüzme bilen insan sayısı çok azdır. Bunun en önemli sebebi nehirlerin büyük çoğunluğunun küçük olmasıdır ki buralarda yüzmek mümkün değildir. Ayrıca diğer spor dallarından burada dağlara tırmanma ve kürek çekme gibi sporlar yapılmakla birlikte çok gelişmiş değildir. Güreş ve atıcılık da pek revaçta değildir. Halk oyunları olarak folklor devam etmekle birlikte pek revaçta değildir Kaşgarlıların çoğu eşeklere biner bunlarla gezerlerdi. Bazıları ise at kullanırdı. Bu Kaşgarlıların binici olduklarını gösterir (Zeland, 1888: 50).

Doktor Zeland'ın bilgi verdiği bir konu da bu coğrafyada evlenmedir. Yakup Bey'in kurmuş olduğu Kaşgar Hanlığı'nın 1877 yılında Çinliler tarafından ortadan kaldırılmasından sonra kurulan Çin yönetimi devrinde Doğu Türkistan'da Kaşgar'dan ve diğer şehirlerinden bütün Orta Asya (Batı Türkistan) coğrafyasına (belki de bu coğrafyada evlenme masraflarının

fazla olması ve bu masraflara güç yettirmeyenlerin bulunmasından dolayı) evlenmek için fazla masraf gerektirmeyen hanımlar yollanmaktaydı. 2 yahut 3 ruble masrafla bu hanımlar, Batı Türkistan coğrafyasında evlenmek isteyenlerle resmi statüde evlendiriliyordu. Yollanan hanım karşısındaki hoşuna gitmezse bunu ya geri yollar, ya da ondan ayrılırdı. Bazı erkekler vardı ki bu durumu istismar edip yılda 5-6 defa hanım değiştiriyorlardı. Bunun yanında sıkça Kaşgar'da 10, 12 yaşında kızlarla evlenilirdi. Köylerde bu âdetler geçerli olmamakla beraber hemen hemen herkesin bir hanımı vardı ve onunla uzun yaşardı (Zeland, 1888: 53).

Doğu Türkistan coğrafyasında kutlanılan bayramlar ve düzenlenen eğlencelere bakıldığında, XIX. yüzyılın son çeyreğinde Kaşgar'da kutlanan bayramlardan birinin yeni yıl bayramı olduğu görülmektedir¹¹. Bunun için farklı tören ve eğlenceler düzenlenmekteydi. Fakat bu Hristiyan dünyasındakilere göre daha sönük geçirdi. Ayrıca buradaki halk dini bayramları (ramazan ve kurban bayramı) da kutlardı. Bunun yanında burada Orta Asya'nın (Batı Türkistan) başka yerlerinde olmayan bir kutlama olan ayom (Berat Kandili) kutlanılmaktaydı. Şaban ayının 15'inci gecesinde kutlanan Berat kandilinde burada yaşayanlara göre (Doğu Türkistanlılar) bu gecede gökyüzünde melekler insanların adlarının bulunduğu listeleri açar, o yıl vefat edeceklerin isminin altını çizerlerdi. Kaşgar'da bu gecede hem oyun ve halk oyunları oynanır, hem de konuklara ikramda bulunurlardı (Zeland, 1888: 55). Kaşgar'da genelde toplu eğlenceler bahçelerde ve özellikle halk tarafından çok sevilen Hazret-i Appak Hoca'nın mezarının çevresindeki bahçelerde kutlanılırdı. Oyun oynama noktasında Yarkent'te kadınlar erkeklerle oyun oynarken, Kaşgar'da kadınlar erkeklerle oyun oynamazdı (Zeland, 1888: 56). Ayrıca yeni doğmuş olan çocukların saçının kesilmesi törenlerinde, düğünlerde ve diğer törenlerde Orta Asya'daki diğer halklar gibi Kaşgarlılar da eğlenceler düzenlemekteydiler (Zeland, 1888: 55).

Bu bölgeyle alakalı önemli bir konu da müzik kültürüydü. XIX. yüzyılın ikinci yarımında Kaşgar'da insanlar tarafından müzik pek dinlenmezdi. Buna rağmen bölgede kullanılan müzik aletleri şunlardır: Dutar yahut duyutar, sitar, çastar yahut tanbur, 14 telli keman, robab, kanun, zurnay, nagara, safaay, sagat ve davul. Bu müzik aletlerinden bir kısmı Kaşgar'da yapılırken diğerleri ise dış memleketlerden getirilmekteydi (Zeland, 1888: 57). Doğu ve Batı Türkistan bölgesinde kullanılan müzik aletlerine baktığımızda, kullanım noktasında Kaşgar coğrafyasında Batı Türkistan'a göre daha fazla müzik aletinin kullanıldığı ve daha fazla söylenen türkü olduğu görülmektedir (Zeland, 1888: 56). Buraya kadar

¹¹ XIX. yüzyıl Doğu Türkistan tarihi üzerine eser veren Kazak araştırmacı Çokan Valihanov'un verdiği bilgilere göre Doğu Türkistan'da kutlanılan yeni yıl bayramına Yangi-il (yeni yıl) adı verilmekte olup, bu bayram Şubat ayında gökyüzünde yeni ayın ortaya çıkmasıyla başlamaktaydı. İnsanlar 3 gün süren bu bayram boyunca akrabalarına ve tanıdıklarına giderek bayramı kutlardı. Yeni yıl bayramı boyunca kadınlar için pazarlarda salıncıklar kurulur, bunların çevresinde toplanan halk müzik eşliğinde şarkılar söyleyip dans ederdi. Çokan Valihanov, Sobraniye Soçinenii v Pyati Tomah, C. III, Alma-ata 1985, s. 360.

anlatılanların dışında Zeland bu bölgede yaşayan hayvanlar âlemi hakkında da bize değerli bilgiler vermiştir. Ona göre XIX. yüzyılda Doğu Türkistan coğrafyasında Lob-nor Gölü yakınlarında yabani develer yaşamaktadır. Bunun yanında bu bölgede yabani at, yabani öküz, antilop, tavşan, panter, vaşak, tilki, kurt, domuz, susamuru gibi hayvanlar yaşamaktaydı. Kuş olarak ördek, kuğu, kaz, turna, balıkçıl gibi kuşlar genelde göl ve bataklık çevrelerinde yaşıyorlardı. Ayrıca doğan, atmaca ve kartal gibi kuşlarda bu bölgede bulunurdu. Kartallar genelde yabani hayvanları avlamak için yetiştiriliyordu. Balık olarak bölgedeki göllerde genelde sazan balığı vardı. Bunun yanında Lob-nor Gölü ve Aşağı Tarım Nehri'nde genelde Marinka balığı olmak üzere bol miktarda balık bulunmaktaydı (Zeland, 1888: 129).

Sonuç

XIX. yüzyılın sonlarında Doğu Türkistan coğrafyası üzerinde araştırma yapan ve bu bölge hakkında bize değerli bilgiler veren Rus araştırmacılardan biri, bu araştırmada kendisi ve eserleri yanında yazmış olduğu Kaşgariya i Perevalı Tiyaşanya adlı eserinden faydalanarak görüşlerini belirttiğimiz yazar Doktor Nikolay Lvoviç Zeland'dır. Yazarın eserine bakıldığında XIX. yüzyıl Doğu Türkistan tarihinin özellikle son çeyreğini anlama babında siyasi, askeri, sosyal, kültürel ve ekonomik anlamda değerli bilgiler verdiği görülmektedir. Bu doğrultuda Zeland, Kaşgariya'nın sınırları, nüfusu, Rus Çarlığıyla yol bağlantıları, bu bölgedeki yönetim ve vergi, Kaşgarlıların fiziki ve antropolojik yapısı, bu coğrafyada yaşayan halklar, Kaşgar halkının karakteri, bölgedeki bazı şehirler, ithalat-ihracat, madencilik, tarım, halkın eğitim ve kültürel durumu yanında, Kaşgarlılarda yemek, evlenme, eğlence, giyim-kuşam, el sanatları, spor, oyunlar, çalgı aletleri ve bölgedeki hayvanlar âlemi hakkında bize değerli bilgiler vermektedir. Hulasa hem Zeland'ın yazmış olduğu eserin, hem de onu değerlendirme babında bu araştırmada verilen bilgilerin özellikle 19. yüzyıl Doğu Türkistan tarihi üzerine araştırma yapanlara kaynak açısından faydalı olacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

- Biçürin, N. Y. Biçürin (1829), *Opisaniye Djungarii i Vostoçnogo Türkestana*. Saint-Peterburg.
 Hayit, Baymirza (2004), *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*, Ankara.
 Kuropatkin, A. N. (1879), *Kaşgariya*, S. Peterburg.
 Krilov, Aleksandr Tolstikoviç (2015), *Russkiye Vraçi XVIII naçala XX vekov, Kratkiy Meditsinskiy Biografiçeskiy Slovar*.
 Saray, Mehmet (1994), *Rus işgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, Ankara.
 Saray, Mehmet (2014), *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Ankara.
 Valihanov, Çokan (1985), *Sabraniye Soçinenii vı Pyati Tomah*, c. III, Alma-Ata.
 Zeland, N. (1885), *Kirgizı. Etnologiçeskiy Oçerk*, Sankt-Peterburg.
 Zeland, N. (1888), *Kaşgariya i Perevalı Tiyaşanya*. Okruji Matbaası, Omsk.